

O reprodukciji uvjeta proizvodnje

Što je, dakle, reprodukcija uvjeta proizvodnje? Ovdje zalazimo u područje koje je vrlo poznato nakon II knjige Kapitala), a istovremeno i prilično nepoznato. Tvrdokorne očitosti (ideološke očitosti empirističkog tipa) sa stanovišta proizvodnje, odnosno s gledišta obične proizvodne djelatnosti (koja je sama apstraktna u odnosu prema procesu proizvodnje) čine jedinstvenu cjelinu s našom svakodnevnom 'sviješću', tako da je izuzetno teško, da ne kažem nemoguće, uzdići se na stanovište reprodukcije. Međutim, izvan ovog gledišta sve ostaje apstraktno (više nego djelomično: deformirano) - kako na razini proizvodnje, tako, još više, na razini obične prakse. Pokušajmo stvar ispitati metodično.

Prihvatimo li, zbog jednostavnosti izlaganja, da je svaka društvena tvorevina rezultat prevladavajućeg načina proizvodnje, možemo reći da proces proizvodnje pokreće proizvodne snage koje postoje unutar utvrđenih proizvodnih odnosa i potpadaju pod njih.

Iz toga proizlazi da, kako bi se održala, svaka društvena tvorevina, istovremeno s proizvodnjom, da bi mogla proizvoditi, mora reproducirati uvjete vlastite proizvodnje, mora stoga reproducirati: 1) proizvodne snage; 2) postojeće proizvodne odnose.

Reprodukcija sredstava za proizvodnju

Pošto je to Marx prikazao u drugoj knjizi Kapitala, sad već svi priznaju (uključujući i buržoaske ekonomiste koji rade u nacionalnim financijama ^{*}, ili moderne 'teoretičare makroekonomiste'), da proizvodnja nije moguća bez osigurane reprodukcije materijalnih uvjeta proizvodnje: reprodukcije proizvodnih sredstava.

Svaki ekonomist koji se u ovome ne razlikuje od bilo kojeg kapitalista, zna da svake godine treba predvidjeti zamjenu onoga što se utroši ili upotrijebi u proizvodnji: sirovina, stalnih uređaja (konstrukcija), oruđa za proizvodnju (strojeva) itd. Možemo reći: svaki ekonomist = svaki kapitalist, ako obojica izražavaju stanovište poduzeća, ako se zadovoljavaju samo jednostavnim objašnjavanjem termina financijsko-knjigovodstvene prakse poduzeća.

Zahvaljujući genijalnosti Quesnaya koji je prvi izložio ovaj toliko upadljiv problem i zahvaljujući genijalnosti Marxa koji ga je riješio, znamo da se o reprodukciji materijalnih uvjeta proizvodnje ne može razmišljati na razini poduzeća, jer na toj razini nema njenih stvarnih uvjeta postojanja. Ono što se događa na nivou poduzeća efekt je koji samo upozorava na potrebu reprodukcije, ali uopće ne dopušta razmišljanje o njenim uvjetima i mehanizmima.

Da bismo se u to uvjerali, dovoljna je kratka ilustracija: 'gospodin X', kapitalist, koji u svojoj tvornici proizvodi vunene tkanine, mora reproducirati sirovinu, strojeve itd. Ne proizvodi ih on za potrebe vlastite proizvodnje, već drugi kapitalisti:

veliki australski uzgajivač ovaca Y, veliki industrijalac, proizvođač zanatskih strojeva Z, itd., a i oni, da bi proizveli te proizvode koji uvjetuju reprodukciju uvjeta proizvodnje osobe X, moraju reproducirati uvjete vlastite proizvodnje i tako u beskonačnost — u takvim razmjerima da, na nacionalnom, ako ne i na svjetskom tržištu, pitanje proizvodnih sredstava (za reprodukciju) može biti zadovoljeno ponudom.

Razmišljajući o ovom mehanizmu koji se ponaša kao I nekakav neprekidni lanac, potrebno je slijediti Marxov 'globalni' postupak, potrebno je, naime, kao i u II i III, knjizi Kapitala, proučavati odnose kruženja kapitala između Odjeljka I (proizvodnje potrošnih sredstava) i ostvarenja viška vrijednosti. Nećemo dalje analizirati ovo pitanje. Dovoljno nam je to što smo spomenuli potrebu reprodukcije materijalnih uvjeta proizvodnje.

Reprodukcija radne snage

Nešto možda iznenađuje čitaoca. Govorili smo o reprodukciji proizvodnih sredstava — ali ne i o reprodukciji proizvodnih snaga, prešutjeli smo reprodukciju onoga što razlikuje proizvodne snage od sredstava proizvodnje, odnosno reprodukciju radne snage.

Ako nam je promatranje onoga što se događa u poduzeću, posebice istraživanje financijsko-računovodstvenog predviđanja amortizacije i investicija, moglo otprilike predočiti postojanje materijalnog procesa reprodukcije, sada zalazimo u područje gdje je promatranje onoga što se događa u poduzeću, ako ne sasvim, onda gotovo u cjelini lišeno značenja, i to iz sasvim valjanog razloga: reprodukcija radne snage odvija se, zapravo, izvan poduzeća.

Kako se osigurava reprodukcija radne snage? Tako da se radnoj snazi da materijalno sredstvo

reprodukcije: nadnica. Nadcina se u računovodstvima svih poduzeća pojavljuje kao "kapital u obliku radne snage", 1 a nipošto kao uvjet materijalne reprodukcije rada. Ali, nadcina 'djeluje' upravo na taj način, jer je samo dio vrijednosti stvorene korištenjem radne snage, i to prijeko potrebne vrijednosti za reprodukciju te radne snage, odnosno za obnavljanje radne snage namještenika (sve što je potrebno za stanovanje, odijevanje i hranu, ukratko, sve što je potrebno da bismo bili u stanju ponovo se pojaviti sutra, prekосуtra — i svakog sljedećeg božjeg dana — na vratima poduzeća). Dodajmo još i ono što je svakako potrebno za podizanje i obrazovanje djece u kojoj i reproducira proleter (primjeri za X: X može biti jednako 0, 1, 2, itd.) kao radna snaga.

Napominjemo da ovu količinu vrijednosti, potrebne za reduciranje radne snage, ne određuju samo potrebne 'biološki' minimalne zajamčene najamnine, već potrebe historijskog minimuma (Marx je zabilježio: engleskim radnicima potrebno je pivo, a francuskim proleterima vino) koji je historijski promjenjiv.

Želimo upozoriti još i na to da je ovaj minimum dvojako historijski, utoliko što nije određen historijskim potrebama radničke klase 'priznatim' od strane klase kapitalista, već historijskim potrebama koje je nametnula borba proleTERSKE klase (dvostruka klasna borba: protiv produljenja radnog vremena i protiv smanjenja nadcina).

Radnoj snazi, međutim, nije dovoljno osigurati materijalne uvjete njene reprodukcije da bi se reproducirala kao radna snaga. Već smo rekli da raspoloživa radna snaga mora biti 'kompetentna', tj. prikladna za uključenje u kompleksan sustav proizvodnog procesa. Razvoj proizvodnih snaga i način na koji su proizvodne snage historijski objedinjene u određenom trenutku daju ovaj rezultat: radna snaga mora se osposobljavati specijalistički i stoga reproducirati kao takva. Specijalistički — prema zahtjevima društveno-tehničke podjele rada na raznim 'mjestima' i 'dužnostima'.

Kako se u kapitalističkom režimu osigurava reprodukcija ovakve (različito) kvalificirane radne snage? Za razliku od onoga što se zbivalo u društvenim formacijama zasnovanim na ropstvu i kmetstvu, ova reprodukcija kvalificirane radne snage nastoji se (riječ je o težnji za ozakonjenjem) osigurati, ali ne više 'na licu mjesta' (kao šegrt u proizvodnji), već sve više i izvan proizvodnje: kapitalističkim sistemom školovanja i ostalim instancama i ustanovama.

Ali, što se to uči u školi? Manje-više, svi napredujemo; u svakom slučaju naučimo čitati, pisati, računati — znači, svladamo neke vještine i mnoge druge stvari, uključujući i elemente (razvijene

ili, naprotiv, nerazvijene) 'znanstvene' ili 'književne kulture' koji se mogu neposredno koristiti na raznim mjestima u proizvodnji (jedna vrsta školovanja za radnike, druga za tehničare, treća za inženjere, četvrta za vodeće kadrove, itd.). Naučimo, dakle, razna umijeća. **

Osim usvajanja ovih vještina i spoznaja, u školi se nauče pravila' dobrog ponašanja, odnosno ponašanja u skladu s mjestom namijenjenim nekom vršiocu podjele rada: moralna pravila, pravila građanske i profesionalne svijesti, što, jasno vam je, znači pravila poštovanja tehničko-društvene podjele rada i, u krajnjoj liniji, pravila poretka koji je utvrdila vladajuća klasa. U školi učimo 'dobro govoriti', 'dobro pisati', zapravo (za buduće kapitaliste i njihove slugu) 'dobro zapovijedati', odnosno (to je idealno rješenje) 'dobro se obraćati' radnicima, itd.

Da bismo izložili ovu činjenicu još znanstvenijim jezikom, reći ćemo da reprodukcija radne snage ne zahtijeva samo reproduciranje njene kvalifikacije nego i istovremeno i reprodukciju njene pokornosti vodećoj ideologiji, te reprodukciju sposobnosti dobrog manipuliranja vodećom ideologijom koju će provoditi izrabljivači i represori, s namjerom da se i 'pomoću riječi' osigura prevlast vladajuće klase.

Drugim riječima, škola (ali i ostale državne ustanove poput crkve ili nekih drugih aparata kao što je vojska) podučava razne savoir faire, tako da osigurava pokoravanje vladajućoj ideologiji ili kontrolu njene 'prakse'. Među one koji sudjeluju u proizvodnji, izrabljivanju ili represiji, da ne spominjemo »profesionalne ideologe« (Marx) morala je, pod ovim ili onim imenom, 'prodrijeti' ova ideologija, kako bi 'savjesno' obavili svoj zadatak — ili izrabljenih (proleter), ili izrabljivača (kapitalisti), ili pomoćnika izrabljivanja (stručnjaci), ili velikih svećenika vladajuće ideologije (njeni 'funkcionari') itd.

Reprodukcija radne snage ističe kao uvjet sine qua non, ne samo reprodukciju svoje 'kvalifikacije' nego i reprodukciju svog pokoravanja vodećoj ideologiji ili 'praksi' ove ideologije, s napomenom da nije dovoljno reći 'ne samo nego i', jer je očito da se oblicima ideološkog podjarmljivanja osigurava reprodukcija kvalifikacije radne snage.

Stoga moramo priznati djelotvornu prisutnost jedne nove činjenice: ideologije.

Iznijet ću ovdje dvije primjedbe.

Prva će poslužiti da zaključimo našu analizu reprodukcije. Ukratko smo proučili oblike reprodukcije proizvodnih snaga, odnosno proizvodnih sredstava s jedne, i radne snage s druge strane. Ali, još nismo pristupili pitanju reprodukcije proizvodnih odnosa. To je ključno pitanje marksističke teorije načina proizvodnja i njegovo preskakanje bilo bi teorijski propust — ili, još gore, teška politička greška. Recimo stoga nešto i o tome. Ali, da bismo o tome mogli nešto reći, moramo još jednom prevaliti veliki put.

Druga primjedba glasi: da bismo mogli prevaliti taj put, moramo iznova postaviti naše staro pitanje: što je društvo?

Infrastruktura i superstruktura

Imali smo priliku [2](#) istaknuti revolucionarni karakter marksističke koncepcije 'društvene cjeline' koja se razlikuje od hegelovskog 'totaliteta'. Rekli smo (a ova teza samo preuzima glasovite postavke historijskog materijalizma) da se za Marxa struktura svih društava sastoji od 'nivoa' ili 'instanci' artikuliranih specifičnim odrednicama infrastrukture ili ekonomske baze ('jedinstvo' proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa) i superstrukture koja se i sama sastoji od dva 'nivoa' ili 'instance': pravno-politički (pravo i država) i ideologija (religiozna, moralna, pravna, politička, itd.).

Osim svoje teorijsko-pedagoške strane (na temelju koje razlikujemo Marxa i Hegela), ovaj prikaz nudi još jednu važniju teorijsku prednost: dopušta da se teorijskom sklopu njegovih bitnih pojmova doda ono što smo nazvali respektivnim pokazateljem djelotvornosti. Što to znači?

Svatko se može lako uvjeriti da je ovaj prikaz strukture društva kao zgrade koju nosi baza (infrastruktura) na kojoj izrastaju dva 'kata' nadgradnje, prostorna metafora, ili preciznije: topička [3](#) metafora. I ova nas metafora, kao i svaka druga, navodi, upućuje da nešto vidimo. Što to? Upravo ovo: gornji katovi ne bi mogli sami stajati (u zraku) kad ne bi ležali na svojoj bazi.

Metaforom zgrade nastojimo predstaviti 'određenje u posljednjoj instanci' ekonomskom osnovom. Ova nam prostorna metafora dopušta da priznamo bazi kako posjeduje pokazatelj djelotvornosti poznat pod čuvenom formulacijom: ono što se zbiva na 'katovima' (nadgradnje) određeno je u posljednjoj instanci onim što se zbiva u ekonomskoj bazi.

Polazeći od ovog pokazatelja djelotvornosti 'u posljednjoj instanci', 'katovi' nadgradnje uočljivo su pod utjecajem različitih pokazatelja djelotvornosti. Kakvih?

Možemo reći da katovi nadgradnje u posljednjoj instanci nisu određujući nego su određeni bazom; ukoliko su određujući na neki svoj (još nedefiniran) način oni to jesu kao elementi već određeni bazom.

U marksističkoj tradiciji postoje dva mišljenja (ili određenja o pokazatelju njihove djelotvornosti: 1) postoji 'relativna autonomija' nadgradnje u odnosu prema bazi, 2) postoji 'povratno djelovanje' nadgradnje na bazu.

Možemo reći i to da je velika teorijska prednost marksističke topike, odnosno prostorne metafore zgrade (baza i nadgradnja), u tome što istovremeno pokazuje da su pitanja određenja (ili pokazatelja djelotvornosti) glavna pitanja; to pokazuje da baza, u posljednjoj instanci, određuje čitavu zgradu; a to nas dalje obavezuje da teorijski problematiziramo vrstu 'izvedene' djelotvornosti karakteristične za nadgradnju, odnosno obavezuje nas da razmotrimo ono što marksistička tradicija obilježava terminima vezanim uz relativnu autonomiju nadgradnje i uz povratno djelovanje nadgradnje na bazu.

Najveći nedostatak ovog prikaza strukture svakog društva pomoću prostorne metafore zgrade, upravo je to što je metaforičan, odnosno što je samo deskriptivan.

Čini nam se poželjnim i mogućim prikazati stvari drukčije. Da se razumijemo: uopće ne odbacujemo klasičnu metaforu, zato što nas ona sama obavezuje da je nadmašimo. Ne nadmašujemo je zato da bismo je odbacili kao istrošenu. Željeli bismo se naprosto potruditi da razmotrimo ono što nam ona daje u obliku deskripcije.

Smatramo da je, polazeći od reprodukcije, moguće i potrebno razmotriti ono "što" karakterizira bit postojanja nadgradnje. Dovoljno je postaviti se na stanovište reprodukcije da bi se osvijetlila brojna pitanja na čije je postojanje upozoravala prostorna metafora zgrade, ne iznoseći, međutim, nikakva objašnjenja.

Naša je osnovna teza da se samo sa stanovišta reprodukcije može postavljati pitanja (i na njih odgovarati). S ovog ćemo gledišta ukratko analizirati pravo, državu i ideologiju. Istovremeno ćemo pokazati ono što se događa s gledišta djelatnosti i proizvodnje s jedne, te reprodukcije s druge strane.

Država

Marksistička je tradicija izričita: još od Manifesta i 18. Brumairea (i u svim ostalim klasičnim tekstovima, prije svega Marxovim o Pariškoj komuni, te u Lenjinovoj Državi i revoluciji) država je eksplicitno pojmljena kao represivni aparat. Država je 'stroj' za represiju koji vladajućim klasama (u XIX st. buržoaskoj klasi i 'klasi' velikih zemljoposjednika) omogućuje da osiguraju vlast nad radničkom klasom, kako bi je podvrgli procesu iznuđivanja viška vrijednosti (odnosno kapitalističkom izrabljivanju).

Država je prije svega ono što su klasici marksizma nazvali državnim aparatom. Pod ovim se pojmom ne podrazumijeva samo specijalizirani aparat (u uskom smislu); čije smo postojanje i potrebu uvidjeli polazeći od potreba pravne prakse, odnosno policije, sudova, zatvora; nego tu spada i vojska koja (proletarijat je vlastitom krvlju platio ovo iskustvo) neposredno intervenira kao važna represivna snaga u posljednjoj instanci, tj. onda kad policija i njene specijalizirane pomoćne službe 'pogleknu pred događajima'. A iznad svega ovoga nalaze se šef države, vlada i administracija.

Na ovaj način predstavljena, marksističko-lenjinistička teorija države zadire u srž problema, a nema nimalo sumnje da je ovo srž. Državni aparat koji državu pretvara u izvršnu silu i snagu represivne intervencije u 'službi vladajućih klasa', u klasnoj borbi koju buržoazija i njeni saveznici vode protiv proletarijata, nije ništa drugo nego država i predstavlja njenu osnovnu funkciju. (. . .)

Bit marksističke teorije države

Objasnimo prije svega jednu važnu stvar: država (i njeno postojanje kao aparata) imaju smisla samo u funkciji državne vlasti. Sve političke klasne borbe vrte se oko države. Pod tim mislimo: oko vlasništva, odnosno oko osvajanja ili očuvanja vlasti određene klase, saveza klasa ili dijelova klasa. Ovo prvo objašnjenje obavezuje nas da pravimo razliku između državne vlasti

(očuvanje državne vlasti ili njeno preuzimanje) kao cilja političke klasne borbe s jedne, i državnog aparata s druge strane.

Znamo da državni aparat može ostati netaknut — što su i dokazale buržoaske 'revolucije' XIX st. u Francuskoj (1830, 1848), državni udari (2. prosinac, svibanj 1958), propasti države (pad Carstva 1870, pad III Republike 1940) ili napredovanje sitne buržoazije (1890-95. u Francuskoj) itd. —

nepodložan utjecajima ili

mijenama:

državni aparat može ostati

nepromijenjen unatoč političkim događajima koji ugrožavaju državnu vlast.

I nakon socijalne revolucije kakva je bila ona 1917, kad su vlast preuzeli proletarijat i siromašni seljaci, velik dio državnog aparata nije doživio promjene: Lenjin je to često napominjao.

Može se reći da je ovo razlučivanje državne vlasti od državnog aparata dio 'marksističke teorije' države, i to izričito nakon Marxovih djela 18. Brumaire i Klasne borbe u Francuskoj.

Da bismo na ovom mjestu dali sažet prikaz 'marksističke teorije države', možemo reći da su klasici marksizma uvijek tvrdili: 1) država, to je represivni aparat države; 2) potrebno je razlikovati državnu vlast od državnog aparata; 3) cilj se borbi klasa (ili saveza klasa, ili saveza dijelova klasa) odnosi na državnu vlast, a posljedica toga je da vlasti koriste državni aparat za ostvarivanje svojih klasnih ciljeva; 4) proletarijat mora osvojiti vlast kako bi uništio postojeći buržoaski aparat države i u prvoj fazi ga nadomjestio sasvim drukčijim proleterskim aparatom države, a zatim, u sljedećim fazama, mora pokrenuti radikalni proces, proces rušenja države (kraj državne vlasti i čitavog državnog aparata).

S ovog se gledišta već sada pojavljuje ono što bismo predložili da se doda 'marksističkoj teoriji države'. Ali, čini nam se da ova teorija, upotpunjena na takav način, i dalje dijelom ostaje deskriptivna, unatoč tome što sadrži kompleksne i raznolike elemente čije se funkcioniranje i igra ne mogu shvatiti bez dubljeg, dodatnog teorijskog razmatranja problema.

Ideološki aparati države

'Marksističkoj teoriji' države potrebno je dodati nešto drugo.

Moramo se oprezno kretati područjem kojega su prokrčili klasici marksizma, jer oni nisu u teorijskom obliku sistematizirali važne spoznaje u kojima su sadržana njihova iskustva i njihovi postupci. Njihova su se iskustva i postupci zaustavili prije svega unutar političke djelatnosti.

Klasici marksizma, u svojoj su političkoj djelatnosti na državu gledali kao na mnogo kompleksniju činjenicu nego što se to može vidjeti u definiciji danoj u 'marksističkoj teoriji države', pa čak i onoj koju smo dopunili. Praktično su oni uočili ovu složenost, ali je nikad nisu izrazili odgovarajućom teorijom.' [4](#)

Željeli bismo u glavnim crtama predočiti osnovna obilježja te teorije. Iznosimo zato sljedeću tezu. Da bi se teorija države mogla razvijati, nužno je upamtiti ne samo razliku između državne vlasti i državnog aparata nego i jednu drugu činjenicu koja je sastavni dio (represivnog) državnog aparata, ali koju ne treba miješati s njim. Ovu činjenicu nazvat ćemo ideološkim aparatima države.

Što su to ideološki aparati države (IAD)?

Ne smijemo ih brkati s (represivnim) državnim aparatom. Podsjetimo se da se, u marksističkoj teoriji, državni aparat (DA) sastoji od: vlade, administracije, vojske, policije, sudstva, zatvora itd, koji tvore ono što ćemo nazvati represivnim državnim aparatom. Riječju 'represivnim' hoćemo reći da ovaj aparat — barem u krajnjem slučaju (zato što represija, ona administrativna na primjer, može imati i nefizičke oblike) — 'djeluje pomoću sile'.

'Ideološkim državnim aparatima' nazivamo određen broj činjenica koje se neposrednom promatraču prikazuju u obliku raznolikih i specijaliziranih institucija, čiji empirijski popis iznosimo, a on će, naravno, iziskivati detaljno ispitivanje, provjeru, ispravljanje i ponovno sastavljanje. Unatoč svim rezervama koje uključuje ovaj zahtjev, ideološkim državnim aparatima trenutačno možemo smatrati sljedeće institucije (redosljed nema nikakvo posebno značenje):

religijski IAD (sistem različitih crkava);

školski IAD (sistem različitih javnih i privatnih 'škola');

obiteljski IAD; [5](#)

politički IAD (politički sistem, zajedno s različitim partijama);

pravosudni IAD; [6](#)

sindikalni IAD;

informacijski IAD (štampa, radio-televizija, itd.);

kulturni IAD (književnost, likovna umjetnost, sport itd.).

Rekli smo već: IAD se ne smiju brkati s (represivnim) državnim aparatom. Ali, u čemu je njihova razlika? U prvi čas možemo zapaziti da, postoji li jedan (represivan) državni aparat, onda postoji i mnoštvo ideoloških državnih aparata. Pretpostavimo li da ono postoji, nije smjesta vidljivo i jedinstvo koje ovo mnoštvo IAD tvori u jednom tijelu.

Možemo zatim utvrditi da je jedinstveni (represivni) državni aparat sastavni dio javne sfere, dok je, naprotiv, najveći dio ideoloških aparata (u njihovoj prividnoj raspršenosti) dio privatne sfere. Privatne su crkve, partije, sindikati, obitelji, neke škole, većina novina, kulturnih ustanova, itd.

Ostavimo za sada po strani prvu primjedbu. Pozabavit ćemo se drugom, da bismo se zapitali s kojim pravom ideološkim aparatima države možemo smatrati ustanove koje, većinom, ne posjeduju javni status, već su naprosto privatne ustanove. Kao svjestan marksist, Gramsci je samo jednom izjavom preduhitrio tu primjedbu. Razlikovanje javnog i privatnog pripada sferi buržoaskog prava i vrijedi u (nižim) sferama u kojima buržoasko pravo vrši svoju 'vlast'. Sfera

države izmiče mu zato što je 'iznad prava': država, koja pripada vladajućoj klasi, nije javna ni privatna, ona je, naprotiv, uvjet svakog razlučivanja javnog i privatnog. Reći ćemo istu stvar polazeći ovaj put od naših ideoloških aparata države. Gotovo je nevažno jesu li ustanove koje ih realiziraju 'javne' ili 'privatne' — važno je da one djeluju. Privatne ustanove mogu savršeno 'djelovati' kao ideološki državni aparati. Da to dokažemo bila bi dovoljna jedna malo dublja analiza bilo kojeg IAD.

Pređimo na ono što je bitno. Postoji važna razlika između IAD i (represivnog) državnog aparata: represivni državni aparat 'djeluje pomoću nasilja', * ** a ideološki državni aparati djeluju 'pomoću ideologije'. * ***
—

Dopunjujući ovo razlikovanje možemo objasniti našu tezu. Reći ćemo da svaki državni aparat, represivni ili ideološki, istovremeno 'djeluje' pomoću nasilja i pomoću ideologije, ali s izuzetno važnom razlikom koja ne dopušta poistovjećivanje ideoloških državnih aparata s (represivnim) državnim aparatom.

Činjenica je da u djelovanju (represivnog) državnog aparata prevladava nasilno ponašanje (uključujući i fizičko nasilje), a ideološki je moment sporedan. (Ne postoji čisto represivni aparat.) Primjer: vojska i policija djeluju i ideološki da bi istodobno osigurale i vlastitu koheziju i vlastitu reprodukciju, a čine to 'vrijednostima' koje same određuju.

Isto tako, samo obratno, u djelovanju ideoloških državnih aparata prevladava djelovanje pomoću ideologije, a nasilno je djelovanje sporedno i pojavljuje se u krajnjem slučaju, samo u krajnjem slučaju, i to jako ublaženo, zatumljeno ili simbolično. (Ne postoji čisto ideološki aparat.) Metodama kazni, izbacivanja, odabiranja itd., škola i crkva 'odgajaju' ne samo svoje službenike nego i svoje ovčice. Obitelj također . . . Kulturni ideološki aparat (da ne spomenemo samo cenzuru) također ...

Koristi li nečemu ako istaknemo da nam ovo utvrđivanje dvostrukog 'djelovanja' (prevladavajućeg i sporednog) pomoću nasilja i pomoću ideologije — ovisno o tome je li riječ o (represivnom državnom aparatu ili o ideološkim državnim aparatima — omogućuje da shvatimo kako se neprestano stvaraju jako suptilne, jasne ili tajnovite kombinacije između djelovanja (represivnog) državnog aparata i djelovanja ideoloških državnih aparata? Svakodnevni život nudi nam bezbrojne primjere koje će, međutim, da bismo odgovorili na ovu jednostavnu primjedbu, biti potrebno detaljno proučiti.

Ova primjedba pomaže nam da shvatimo što čini jedinstvenom prividno podijeljenu cjelinu IAD. Kad IAD 'djeluju' na način u kojem prevladava ideologija, ono što ujedinjuje njihovu različitost upravo je to djelovanje, i to u mjeri u kojoj je ideologija kojom djeluju, unatoč svojoj raznolikosti i svojim proturječnostima, utemeljena u vladajućoj ideologiji, a to je ideologija 'vladajuće klase'. Prihvatimo li da 'vladajuća klasa' načelno drži vlast nad državom (kao jedna klasa, ili češće, savez klasa ili dijelova klasa) i stoga raspolaže (represivnim) državnim aparatom, možemo pretpostaviti da ta ista vladajuća klasa djeluje u ideološkim aparatima države u onoj mjeri u kojoj, u krajnjoj liniji, kroz vlastite proturječnosti, djeluje i vladajuća ideologija koja se ostvaruje u ideološkim državnim aparatima. Jedno je djelovati zakonima i naredbama u (represivnom) državnom aparatu, a drugo je 'djelovati' putem vladajuće ideologije u ideološkim državnim aparatima. Potrebno je produbiti pitanje takve razlike, no ona ne može sakriti činjenicu da u stvarnosti među njima postoji duboka istovjetnost. Koliko nam je poznato, nijedna klasa ne može dugotrajno držati vlast nad državom a da istovremeno nema prevlast nad i u ideološkim aparatima države. Navest ću samo jedan primjer i jedan dokaz: Lenjinova opsjednutost radikalnim preobražajem školskog ideološkog aparata države (između ostalih), kako bi omogućio sovjetskom proletarijatu — koji je preuzeo vlast nad državom — da osigura dolazak diktature proletarijata i prijelaz na socijalizam. [7](#)

Ova posljednja primjedba omogućuje nam da shvatimo kako ideološki aparati države mogu biti, ne samo postaja nego i stalno poprište klasne borbe, a često i njenih žestokih oblika. Klasa (ili savez klasa) na vlasti s lakoćom ne propisuje zakon u IAD ni u (represivnom) državnom aparatu, ne samo zato što stare vladajuće klase silom mogu dugo sačuvati svoje pozicije nego i zato i što otpor izrabljivanih klasa može pronaći način i priliku da se iskaže, bilo korištenjem postojećih proturječnosti, bilo osvajanjem pozicija borbom. [8](#)

Zaključimo ova naša zapažanja. Ako je teza koju smo predložili osnovana, onda moramo prihvatiti klasičnu i marksističku teoriju države, objašnjavajući je, međutim, u jednoj točki. Želimo reći da je potrebno praviti razliku između državne vlasti (i držanja te vlasti posredstvom ...) s jedne strane i državnog aparata s druge strane. Dodat ćemo i to da se državni aparat sastoji od dviju cjelina: jednu čine ustanove koje predstavljaju represivni državni aparat, a drugu ustanove koje predstavljaju ideološke državne aparate. Ali, ako je tako, unatoč tome što su nam dosadašnji navodi prilično šturi, moramo postaviti i sljedeće pitanje: koja je prava uloga ideoloških državnih aparata? Zašto su oni tako važni? Drugim riječima: koju 'funkciju' obavljaju ovi ideološki aparati kad oni djeluju putem ideologije, a ne putem represije?

O reprodukciji proizvodnih odnosa

Vrijeme je da odgovorimo na naše glavno, do sada neriješeno pitanje: kako je osigurana

reprodukcija proizvodnih odnosa?

Jezikom topike (infrastruktura, nadgradnja) rekli bismo: velikim dijelom [9](#) reprodukciju osigurava pravna, politička i ideološka nadgradnja.

Ali, budući da smo smatrali potrebnim prevladati ovaj, još uvijek deskriptivan jezik, reći ćemo: velikim je dijelom [10](#) osigurava ostvarivanje vlasti u državnim aparatima: (represivnom) državnom aparatu i ideološkim državnim aparatima.

Potrebno je pravilno se postaviti prema rečenom, pa ćemo to sabrati u tri točke:

1) Svi državni aparati djeluju istovremeno represijom i ideologijom, s tom razlikom što (represivni) državni aparat prvenstveno djeluje represijom, a ideološki aparati države prvenstveno djeluju ideologijom.

2) Dok je (represivni) državni aparat organizirana cjelina čiji su različiti članovi sabrani pod jednom komandom — komandom politike klasne borbe koju vode politički predstavnici vladajućih klasa držeći vlast nad državom — ideološki aparati države su mnogostruki, različiti, 'relativno autonomni' i podobni da pruže objektivnu priliku proturječnostima koje izražavaju — nekad u ograničenim, a nekad u ekstremnim oblicima — bilo rezultate sukoba između težnji kapitalističkih klasa i težnji proleterskih klasa, bilo njihove sporedne oblike.

3) Dok je jedinstvo (represivnog) državnog aparata zajamčeno njegovom centraliziranom organizacijom — ujedinjenom pod upravom predstavnika klasa na vlasti, i dok (taj aparat) provodi borbenu politiku tih klasa, dotle je jedinstvo različitih ideoloških državnih aparata osigurano, najčešće proturječno, vladajućom ideologijom, ideologijom vladajuće klase.

Uzmemo li ovo u obzir, osobine reprodukcije proizvodnih odnosa [11](#) možemo prikazati prema nekoj vrsti 'podjele rada'.

Uloga (represivnog) državnog aparata, ako je riječ o represivnom aparatu, u biti je ta da silom (bila ona fizička ili ne) osigura političke uvjete reprodukcije proizvodnih odnosa koji su, u posljednjoj instanci, odnosi izrabljivanja. Državni aparat uvelike pridonosi ne samo reprodukciji samoga sebe (u kapitalističkoj državi postoje dinastije političara, vojne dinastije, itd.) nego on, represijom (od najbrutalnije fizičke sile do običnih zapovijedi, administrativnih zabrana i /ili pritajene cenzure, itd.) osigurava, prije svega, političke uvjete djelovanja ideoloških aparata države.

Oni, zapravo, pod 'zastavom' represivnog državnog aparata, uvelike osiguravaju reprodukciju proizvodnih odnosa. To je glavna uloga vladajuće ideologije, ideologije vladajuće klase koja drži vlast nad državom. Preko vladajuće ideologije osigurava se (ponekad uzdrman 'sklad') između represivnog državnog aparata i ideoloških državnih aparata, te između različitih ideoloških aparata države.

To nas navodi da, s obzirom na samu različitost državnih ideoloških aparata, razmotrimo i hipotezu o njihovoj zajedničkoj, pa dakle i jedinstvenoj ulozi: ulozi reprodukcije proizvodnih odnosa.

Već smo nabrojili određen relativno velik broj ideoloških aparata države koji postoje u suvremenim kapitalističkim društvenim tvorevinama: školski aparat, vjerski aparat, obiteljski aparat, politički aparat, sindikalni aparat, informativni aparat, 'kulturni' aparat itd.

Konstatiramo da u društvenim tvorevinama sa 'kmetovskim' (obično nazivanim feudalnim) načinom proizvodnje postoji jedinstven represivan državni aparat, formalno jako sličan onome kojeg poznajemo u apsolutnoj monarhiji, dok u jednoj od prvih poznatih antičkih država postoji manji broj ideoloških državnih aparata, a njihova je individualnost raznolika. Konstatiramo, na primjer, da je u srednjem vijeku crkva (vjerski ideološki aparat države) imala mnoge funkcije — danas ih je ustupila raznim ideološkim aparatima države, novim u odnosu na prošlost koju ovdje spominjemo — a posebice obrazovne i kulturne. Uz crkvu, postojao je obiteljski ideološki aparat države, s ulogom čiju važnost ne možemo mjeriti kriterijima koje koristimo kod kapitalističkih društvenih formacija. Unatoč prividu, crkva i obitelj nisu bile jedini ideološki aparati države. Postojao je i politički ideološki aparat države (državno vijeće, parlament, razne političke stranke i udruženja — prethodnici današnjih političkih partija i čitav politički sistem slobodnih komuna — kasnijih gradova). Postojao je i moćni 'pedsindikalni' ideološki aparat države, ako možemo upotrijebiti ovaj prilično anakroničan izraz (moćni cehovi trgovaca, bankara, te udruženja majstora itd.). Izdavaštvo i informacije imali su neosporan razvoj, kao i priredbe koje su u početku bile sastavni dio crkve, a kasnije su bivale sve nezavisnije.

U prekapitalističkom historijskom razdoblju, koje ovdje ovlaš istražujemo, crkva je očito bila vladajući ideološki aparat države — ona nije imala samo vjerske nego i školske funkcije, a dobrim dijelom obavljala je i funkcije informiranja i 'kulture'. Nije slučajno da se čitava ideološka borba od XVI do XVIII st., nakon slabljenja reformacije, usredotočila na antiklerikalnu i antireligijsku borbu: naime, to se dogodilo upravo u vrijeme kad je religijski ideološki aparat države imao vodeći položaj.

Glavni cilj, kao i rezultat revolucije u Francuskoj, nije se sastojao u prenošenju vlasti iz ruku feudalne aristokracije u ruke kapitalističko-trgovačke buržoazije, odnosno u djelomičnom uništenju starog represivnog aparata države i njegove zamjene novim (na primjer narodnom vojskom), nego u napadu na ideološki aparat države br. 1: crkvu. Odavde proizlazi građansko postavljanje svećenstva, zapljena crkvene imovine i stvaranje novih ideoloških aparata države koji će preuzeti glavnu ulogu religijskog ideološkog aparata države.

Naravno, ovaj proces nije bio jednostavan i spontan: dokaz tome su i Konkordat, i Restauracija, i dugotrajna klasna borba kroz čitavo XIX st. između zemljoradničke aristokracije i industrijske buržoazije, da bi buržoazija potvrdila svoju prevlast nad djelatnostima preuzetim od crkve, a prije svega nad obrazovanjem. Možemo reći da se buržoazija oslonila na novi demokratsko-parlamentarni, politički ideološki aparat države — stvoren u prvim godinama revolucije, a obnovljen nakon dugotrajnih žestokih borbi, na nekoliko mjeseci 1848. godine i nekoliko desetljeća nakon pada Drugog carstva — da bi porazila crkvu i osvojila ideološke funkcije. Riječju, da bi, uz političku, osigurala sebi i ideološku prevlast, nužnu za reprodukciju kapitalističkih proizvodnih odnosa.

To je razlog zbog kojeg smatramo da s pravom možemo, uza sve rizike koje to nosi, iznijeti sljedeću tezu: smatramo da je, nakon žestoke klasne borbe protiv ideološkog aparata države na vlasti, u zrelim kapitalističkim tvorevinama vladajući položaj dodijeljen školskom ideološkom aparatu.

Ova se teza može činiti paradoksalnom, ako je točno da svi — pod dojmom što ga je ideološkim prikazivanjem sebe i klasa koje izrabluje davala buržoazija — smatraju da glavni ideološki aparat države u kapitalističkim tvorevinama nije škola, nego politički ideološki aparat države, odnosno režim parlamentarne demokracije zasnovan na općem pravu glasa i partijskoj borbi.

I novija povijest pokazuje, međutim, da se buržoazija mogla i da se sasvim dobro može zadovoljiti političkim ideološkim aparatima države koji nisu parlamentarna demokracija: Prvim i

Drugim carstvom, ustavnom monarhijom (Louis XVIII, Charles X), parlamentarnom monarhijom (Louis Philipe), predsjedničkom demokracijom (de Gaulle), kad je riječ o Francuskoj. U Engleskoj je to još očiglednije. Tu je, s buržoaskog stanovišta, revolucija 'uspjela' osobito dobro, budući da je engleska buržoazija — za razliku od Francuske, koja je zbog gluposti sitnog plemstva morala prihvatiti da je na vlast dovedu seljački i pučki 'revolucionarni dani', koje je jako skupo platila — vlast nad državom i korištenje državnog aparata u dugom razdoblju mogla 'stvarati' i 'dijeliti' s aristokracijom (mir svim ljudima dobre volje iz vladajućih klasa). U Njemačkoj je to još očitije zato što je — pod političkim ideološkim aparatom države, gdje su carski junkeri (čiji je simbol Bismarck), njihova policija i njihova vojska služili kao štit i kao upravljačka klasa — imperijalistička buržoazija bučno ušla u povijest, prije nego što je 'prošla' Weimarsku Republiku i bacila se u zagrljaj nacizma.

Vjerujemo da s dovoljnim razlogom mislimo kako se iza političkih ideoloških aparata države koji se nalaze na otvorenoj sceni, krije ono što je buržoazija postavila kao svoj državni ideološki aparat broj 1 — dakle, glavni — a to je školski aparat, koji je svojim funkcijama zapravo zamijenio stari vodeći ideološki aparat države — crkvu. Možemo dodati: par crkva — obitelj zamijenjen je parom škola — obitelj.

Zašto je u kapitalističkim društvenim formacijama školski aparat glavni ideološki aparat države i kako on funkcionira? Zasad je dovoljno reći:

1) Svi ideološki aparati države, o kojem god da je riječ vode istom ishodu: reprodukciji proizvodnih odnosa, to jest kapitalističkih odnosa izrabljivanja.

2) Svaki od njih vodi ovom jedinstvenom ishodu na osobit način. Politički aparat, pokoravanjem pojedinaca političkoj ideologiji države, 'demokratskoj', 'posrednoj' (parlamentarnoj) ili 'neposrednoj' (plebiscitarnoj ili fašističkoj) ideologiji. Informativni aparat putem štampe, radija, televizije servira građanima svakodnevne doze nacionalizma, šovinizma, liberalizma, moralizma itd. To isto vrijedi i za kulturni aparat (sport ima istaknutu ulogu u šovinizmu), itd. Religijski aparat u propovijedima, obredima rođenja, braka, smrti podsjeća da je čovjek samo prah koji umije voljeti svoje bližnje toliko da nudi i drugi obraz onome koji ga šamara. Obiteljski aparat.. . Ali, nećemo ići dalje.

3) Ovim koncertom dominira jedna partitura koju povremeno narušavaju proturječnosti (proturječnosti ostataka starih vladajućih klasa, proletera i njihovih organizacija); ideološka partitura sadašnje vladajuće klase ujedinjuje u svojoj glazbi velike teme humanizma i pretke koji

su, još prije pojave kršćanstva, stvorili grčko čudo; veličinu Rima, vječnoga grada; teme interesa, privatnog ili općeg, itd. Nacionalizam, moralizam i ekonomizam.

4) U ovom koncertu postoji, međutim, ideološki aparat države koji ima lijepu i dobru glavnu ulogu, iako se ne čuje njegova glazba — toliko je tiha! Riječ je o školi.

Ona uzima djecu iz svih društvenih klasa već od dječjeg vrtića, novim ili starim metodama usađuje im, godinama — u dobi u kojoj je dijete 'najranjivije', pritisnuto između obiteljskog i školskog aparata — razna umijeća zaodjenuta vladajućom ideologijom (jezik, računanje, prirodopis, znanosti, književnost) ili naprosto vladajuću ideologiju u čistom obliku (moral, građansko obrazovanje, filozofija). Oko šesnaeste godine ogromna masa mladih ulijeće 'u proizvodnju': postaju radnici ili sitni seljaci. Drugi dio mladih — onaj koji može — nastavlja se školovati: na tom putu neki otpadaju i zauzimaju mjesto nižih i srednjih kadrova, službenika, nižih i srednjih funkcionara, sitnih buržuja svake vrste. Samo malobrojni dopiru do vrha, neki postaju polu-nezaposleni intelektualci, a drugi, osim 'intelektualaca kolektivnih radnika', upotpunjuju kadrove izrabljivača (kapitalisti, menadžeri), vršilaca represije (vojnici, policajci, političari, administratori, itd.) i profesionalnih ideologa (svećenici svake vrste, čiji velik dio predstavljaju uvjereni 'laici').

Svi oni koji otpadnu na tom putu politički su opskrbljeni primjerenom ideologijom i ulogom koju moraju igrati u klasnom društvu: ulogom izrabljenoga (s 'profesionalnom', 'moralnom', 'građanskom', 'nacionalnom' sviješću i visoko 'razvijenom' apolitičnošću); ulogom izrabljivača (poznavanje zapovijedanja i obraćanja radnicima, 'ljudski odnosi'); ulogom vršilaca represije (potrebno je znati zapovijedati, imati autoritet ili baratati retoričkom demagogijom političkih vođa), ili ulogom profesionalnih ideologa (koji će znati odnositi se prema nečijoj svijesti s odgovarajućim poštovanjem ili prezirom, ucjenjivanjem, demagogijom, udruženim s Moralom, Vrlinom, Transcendencijom', Nacijom, ulogom Francuske u svijetu, itd.).

Mnoge od svih međusobno suprotnih Vrlina (skromnost, rezignacija, pristajanje uz jednu stranu, cinizam, prezir, oholost, sigurnost, veličina ili obdarenost sposobnošću lijepog govorenja) nauče se u obitelji, u crkvi, u vojsci, u dobrim knjigama, u filmovima, pa čak i na stadionu. Ali nijedan ideološki aparat države ne raspolaže, kao ovaj, tolikim godinama obaveznog pohađanja (i što je najmanje zlo — besplatnog). Sva djeca u kapitalističkim društvenim procesima obavezno provode u školi sedam, osam sati dnevno, pet ili šest dana u tjednu.

Stjecanjem nekih umijeća usađenih masovnim sistemom ideologije vladajuće klase, velikim se

dijelom reproduciraju proizvodni odnosi nekog kapitalističkog društvenog poretka, tj. odnosi izrabljenih prema izrabljivačima i izrabljivača prema izrabljenima. Mehanizme koji dovode do ovog rezultata od životne važnosti za kapitalistički režim, prikriva ideološka teza da takva škola postoji svugdje u svijetu. Ona i postoji, zato što je jedan od bitnih oblika vladajuće buržoaske ideologije: ideologije koja školu prikazuje kao naturalnu sredinu, lišenu svake ideologije (zato što je ... laička), gdje smjerni, 'savjesni' ili 'slobodni' učitelji, osobnim spoznajama, literaturom i vlastitim oslobodilačkim' vrlinama čine sve da bi privoljeli mlade, koje su im (s punim povjerenjem) povjerali 'roditelji' (također slobodni, odnosno vlasnici svoje djece), da prihvate slobodu, moral i odgovornost odraslih.

Ispričavam se učiteljima koji, u stravičnim uvjetima, ono malo oružja što mogu naći u povijesti i u spoznajama kojima 'podučavaju', nastoje usmjeriti protiv ideologije, protiv sistema i protiv kotača kojim su zahvaćeni. Oni su neka vrsta heroja, ali su rijetki. Koliko je tek onih (većina) koje nije ni okrnula sumnja u 'posao' na koji ih sistem (koji ih nadržava i uništava) prisiljava ili, što je još gore, onih koji čitavu svoju osobu, svoju umješnost ulažu da bi ga savjesno obavili (slavne nove metode)! Tako su daleko od sumnje da, svojim samoprijegom, pridonose daljem postojanju i pothranjivanju ove ideološke predodžbe o školi, zbog koje se danas, našim suvremenicima, ona čini 'prirodnom' i nužnom, pa čak i dobročiniteljicom, isto onako kao što je crkva bila 'prirodna', nužna i darežljiva našim precima prije nekoliko stoljeća.

Škola je danas zamijenila crkvu u ulozi vodećeg ideološkog aparata države. Udružena je s obitelji, upravo kao što je nekoć crkva bila udružena s njome. Možemo stoga potvrditi da kriza, duboka kao nikad prije, zbog koje se klimaju školski sistemi u mnogim državama, često povezana s krizom (najavljenom još u Manifestu) koja potresa obitelj, poprima političko značenje, isto kao što je uvjerljivo mišljenje da škola (i binom škola — obitelj) predstavlja ideološki aparat države na vlasti. Aparat koji igra odlučujuću ulogu u reprodukciji proizvodnih odnosa jednog načina proizvodnje čije postojanje ugrožava svjetska klasna borba.

<!--[if !supportFootnotes]-->

<!--[endif]-->

* Javna služba za financijski nadzor u Francuskoj

** savoir faire - znati činiti, umjeti (engl. - know-how)

*** a la violence

**** a l'ideologie

<!--[if !supportEndnotes]-->

<!--[endif]-->

1 Taj znanstveni pojam potječe od Marxa: varijabilni kapital.

2 U djelu Pour Marx (Za Marxa), Maspero, 1965 i Lire le Capital (Citati Kapital), Maspero, Pariz 1965.

3 Topika, od grčkog topos. Topika u određenom prostoru, predstavlja mjesta koja zauzima ova ili ona činjenica: tako je ona ekonomska na dnu (baza), a nadgradnja iznad.

4 Prema onome što znamo, jedino je Gramsci bio krenuo putem na koji upozoravamo. Smatrao je da se država ne svodi samo na funkciju (represiju) državnog aparata nego obuhvaća, kako je govorio, izvjesne institucije »građanskog društva«: crkvu, škole, sindikate itd. Gramsci, na žalost, nije sistematizirao ove svoje stavove, koji su ostali na stupnju oštroumnih, ali nedovršenih bilježaka (usp. A. Gramsci, Oeuvres choisies, Ed. Sociales, str. 290, 291 (nap. 3), 293, 295, 436; isp. Lettres de la Prison, Ed. Sociales, str. 313.

5 Obitelj, naravno, ima druge 'funkcije' u odnosu prema jednom IAD. Obitelj sudjeluje u reprodukciji radne snage, a — ovisno o načinu proizvodnje — ona je proizvodna i (ili) potrošačka jedinica.

6 Pravo se odnosi bilo na (represivni) aparat države, bilo na sustave IAD.

7 U jednom patetičnom tekstu iz 1937. Krupskaja je ispričala priču o Lenjinovim naporima i o onome što ona smatra njegovim promašajem (»Le chemin parcouru«).

[8](#) Ono što je ovdje, u nekoliko riječi rečeno o klasnim borbama u IAD, ni iz daleka ne iscrpljuje pitanje klasne borbe. Da bismo se pozabavili ovim pitanjem, potrebno je imati na umu dva principa. Mane je formulirao prvi princip u Predgovoru Prilogu Kritici političke ekonomije: »Pri promatranju ovih prevrata (socijalna revolucija — L. A.) mora se uvijek razlikovati materijalni prevrat u ekonomskim uvjetima proizvodnje — kojeg možemo utvrditi točnošću prirodnih znanosti, od pravnih, političkih, religijskih, umjetničkih ili filozofskih, ukratko ideoloških oblika u kojima ljudi postaju svjesni ovog sukoba i borbom ga rješavaju.« Klasna se borba izražava i vrši u ideološkim oblicima, a samim tim i u ideološkim oblicima IAD. Ali, klasna borba dobrano premašuje ove oblike i upravo se zbog toga borba potlačenih klasa može voditi i u IAD i okrenuti ideološko oružje protiv klasa na vlasti. Prema drugom principu, klasna borba premašuje IAD zato što nije ukorijenjena u ideologiji, nego u infrastrukturi, u proizvodnim odnosima, a to su izrabljivački odnosi kao temelj klasnih odnosa.

[9](#) Velikim dijelom. Zato što prije svega materijalnost procesa proizvodnje i procesa cirkulacije reproduciraju proizvodne odnose. Ali, ne smijemo zaboraviti da su ideološki odnosi neposredno prisutni u ovim istim procesima.

[10](#) Vidi prethodnu napomenu.

[11](#) Za onaj dio reprodukcije u kojoj sudjeluju represivni aparat države i ideološki aparati države.